

І. Пучковська, кандидат юридичних наук,
доцент Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Щодо правової природи обов'язку поручителя

Незважаючи на те що порука є одним із найдавніших видів забезпечення виконання зобов'язань, у науковій літературі триває полеміка щодо правової природи обов'язку поручителя та кола цивільно-правових зобов'язань, які можуть забезпечуватися порукою. Неоднозначне вирішення цих питань науковцями і обумовило мету статті як спробу розв'язати їх у світлі положень чинного законодавства України.

Поняття поруки як способу забезпечення виконання зобов'язань, що полягає в обов'язку третьої особи — поручителя нести відповідальність перед кредитором за боржника у разі невиконання останнім його зобов'язань¹, залишилося незмінним з часів римського права. Втім, щодо сутності обов'язку поручителя за договором поруки до сьогодні в доктрині цивільного права немає усталеної точки зору. Спір виникає навколо питання про правову природу обов'язку поручителя, а саме — несе поручитель відповідальність за невиконання зобов'язання боржником чи зобов'язаний виконати зобов'язання боржника в натурі?

І. В. Спасибо-Фатєєва, посилаючись на Д. І. Мейєра, пише: «При поруці поручитель зобов'язується перед кредитором іншої особи відповідати за виконання останнім його зобов'язання повністю або частково. Тому безсумнівним є те, що це зобов'язання. Його сутність у розширенні основного зобов'язання, яке своїм існуванням і за допомогою конструкції поруки, немов метастази, охоплює й інших осіб, поширюється на них, аби тільки воно було виконане»². Й. А. Покровський з цього приводу зазначає: «...проте це не виконання, а лише його сурогат, оскільки тим самим основне зобов'язання боржника замінюється відшкодуванням збитків з боку третьої особи — поручителя»³.

¹ Див.: *Новицкий И. Б.* Основы римского гражданского права. — М., 2007. — С. 161.

² *Спасибо-Фатеева И. В.* Порука і гарантія як способи забезпечення зобов'язань // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 3. — С. 22.

³ *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. — М., 1998. — С. 242–243.

В. А. Хохлов вважає, що порука може бути лише умовно віднесена до способів забезпечення виконання зобов'язань у зв'язку з тим, що вона «породжує правовідносини відповідальності, а зовсім не заміну особи у правовідношенні»¹. При цьому вчений наголошує, що поручитель не зобов'язаний виконувати обов'язок за боржника, він лише несе відповідальність за виконання шляхом сплати визначеної грошової суми. Той факт, що при грошових зобов'язаннях склад виконання збігається з матеріальним складом відповідальності, не повинен вводити в оману².

Н. Ю. Рассказова пояснює, що використання законодавцем словосполучення «відповідати за виконання» — лише данина традиції словозастосування і безпосередньо не стосується норм про відповідальність за порушення зобов'язань»³. Дослідниця наголошує на тому, що тлумачення статей, присвячених правовим наслідкам порушення зобов'язання, забезпеченого порукою і правам поручителя, який виконав зобов'язання, приводить до висновку, що поручитель зобов'язаний саме виконати зобов'язання боржника⁴.

Отже, питання щодо правової природи обов'язку поручителя, підняте ще дореволюційними цивілістами, й досі не знайшло свого однозначного вирішення, у зв'язку з чим у цивільно-правовій літературі тривають дискусії.

Норми ЦК дають підстави для різних точок зору. Так, у ст. 554 ЦК мова йде про солідарну (або субсидіарну) відповідальність поручителя та боржника перед кредитором, а не про обов'язок. Частина 2 ст. 554 ЦК вказує на обов'язок поручителя відповідати перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, викликаних невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань боржником. Такі ж положення містяться у ЦК РФ та у ЦК УРСР 1963 р.

Як бачимо, законодавець, використовуючи термін «відповідальність поручителя», вказує, що поручитель «зобов'язаний нести відповідальність за боржника», у зв'язку з чим необхідно визначитися, як розуміти термін «відповідальність» щодо відносин за договором поруки.

¹ Хохлов В. А. Обеспечение исполнения обязательств. – Самара, 1997. – С. 70.

² Там само.

³ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть первая (постатейный) / А. К. Губаева и др. / Под ред. Н. Д. Егорова, А. П. Сергеева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2005. – С. 703.

⁴ Там само.

Більшість учених розглядають поняття «відповідальність» у цьому разі у її вузькому розумінні — як обов'язок відшкодувати кредиторю збитки та сплатити йому санкції, які є наслідком порушення зобов'язання боржником. Але за такого підходу, як цілком слушно наголошує Л. А. Новосолова, відкритим залишається питання щодо обов'язку поручителя сплатити кредиторю суму боргу за забезпеченим порукою основним грошовим зобов'язанням, оскільки традиційно сплата грошового боргу цивільно-правовою відповідальністю не вважається¹.

В. А. Белов, незважаючи на своє трактування обов'язку поручителя як обов'язку нести відповідальність у формі відшкодування збитків за боржника, допускає можливість включення «в суму відповідальності поручителя сум основного боргу»².

Є. Павлодський, пояснюючи положення закону щодо можливості забезпечення виконання зобов'язання частково або у повному обсязі, зазначає: «На практиці часткова відповідальність поручителя полягає в тому, що він обумовлює в договорі своє зобов'язання з повернення лише основної суми боргу без відшкодування неустойки або збитків, які виникли у зв'язку з невиконанням основного зобов'язання»³.

Таким чином, дослідники, які поділяють точку зору «порука — відповідальність», до поняття відповідальності поручителя, крім відшкодування збитків та сплати санкцій, включають і виконання грошового обов'язку за боржника. Тим самим вони наближаються до позиції «порука — обов'язок», прихильники якої розглядають відповідальність поручителя як обов'язок виконати за боржника його зобов'язання надати кредиторю те, що повинен був передати несправний боржник⁴.

Б. М. Гонгало зазначає, що систематичний аналіз базових правил про поруку свідчить про те, що «обов'язок поручителя може полягати лише у необхідності сплатити гроші. Причому даний обов'язок виникає на підставі такого юридичного факту, як невиконання або неналежне виконання борж-

¹ Новосолова Л. А. О правовых последствиях нарушения денежного обязательства // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. — № 7. — 1999. — С. 36.

² Див.: Белов В. А. Поручительство. Опыт теоретической конструкции и обобщения арбитражной практики. — М., 1998. — С. 49.

³ Павлодский, Е. Обеспечение исполнения обязательства поручительством // Закон. — 1995. — № 5. — С. 26.

⁴ Див.: Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. — Тула, 2001. — С. 385; Латынцев А. В. Обеспечение исполнения договорных обязательств. — М., 2002. — С. 229.

ником основного зобов'язання»¹. Дослідник пояснює, що заміна реального виконання грошовим еквівалентом обумовлена не тим, що поручитель може бути просто не здатним з об'єктивних причин виконати обов'язок боржника, а самою сутністю поруки, яка зводиться до того, що поручитель повинен сплатити гроші кредитору у разі несправності боржника².

Подібної точки зору дотримуються Л. А. Новосьолова³ та Т. О. Фадеева⁴, які розглядають обов'язок поручителя як обов'язок відшкодувати кредитору в грошовій формі невиконане боржником. Л. А. Новосьолова вказує, що за такого підходу «поручитель за зобов'язанням, яке не має грошового характеру, зобов'язаний відшкодувати понесені кредитором у зв'язку з порушенням зобов'язання боржником збитки у грошовій формі. За грошовими ж зобов'язаннями обов'язок поручителя надати таке відшкодування кредитору буде виконуватися шляхом передання тієї суми, яка належала сплаті боржником, та процентів за користування нею, якщо вони передбачалися умовами зобов'язання»⁵.

Як бачимо, питання про сутність обов'язку поручителя пов'язується дослідниками із забезпеченням виконання грошового зобов'язання. У зв'язку з останнім слід визначитися щодо кола зобов'язань, які можуть забезпечуватися порукою.

У доктрині цивільного права порука вважається універсальним забезпеченням, оскільки не має обмежень ні за суб'єктивним складом, ні за сумою, ні за характером забезпечувального правовідношення⁶, тобто може забезпечувати будь-які зобов'язання. З цього приводу В. В. Вітрянський зазначає, що в принципі ЦК не передбачає будь-яких зобов'язань, виконання яких не може бути забезпечене порукою. «Мабуть, правильним буде зробити висновок про те, що будь-яке цивільно-правове зобов'язання може бути забезпечено порукою. Є очевидним також, що до кола таких зобов'язань не входять недійсні зобов'язання, які впливають, наприклад, із нікчемних правочинів»⁷.

¹ Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств. – М., 2002. – С. 89.

² Там само. – С. 90.

³ Новоселова Л. А. О правовых последствиях нарушения денежного обязательства. – С. 37.

⁴ Гражданское право: Учебник: – 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 1997. – Ч. I. – С. 577.

⁵ Новоселова Л. А. О правовых последствиях нарушения денежного обязательства. – С. 37.

⁶ Див.: Хохлов В. А. Обеспечение исполнения обязательства. – С. 67.

⁷ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: Кн. первая: Общие положения: – 3-е изд., стереотип. – М., 2001. – С. 578.

З урахуванням того, застосовується порука для забезпечення грошового чи негрошового зобов'язання, залежить зміст поняття «відповідальність поручителя». Так, якщо порукою забезпечується виконання грошового зобов'язання, то «відповідальність поручителя» розглядається дослідниками як сплата суми основного боргу — виконання зобов'язання та відшкодування кредитором витрат у зв'язку з порушенням зобов'язання. При порушенні ж боржником негрошового зобов'язання «відповідальність поручителя» зводиться до обов'язку відшкодувати кредитором всі понесені ним збитки у зв'язку з порушенням зобов'язання, тобто лише як відповідальність у її вузькому розумінні.

На нашу думку, таке положення не може бути викликане лише тим, що поручитель не може виконати зобов'язання за боржника в натурі. Можливість поручителя щодо виконання порушеного боржником зобов'язання в натурі при реалізації поруки як виду забезпечення виконання зобов'язання взагалі не з'ясовується. Закон залежно від того, порушене грошове чи негрошове зобов'язання, забезпечене порукою, не містить ніяких спеціальних вказівок щодо обсягу прав кредитора, як, до речі, і стосовно інших видів забезпечення виконання зобов'язань. Розглянемо для порівняння права заставодержателя за договором застави. Сутність прав заставодержателя у разі порушення основного зобов'язання боржником полягає в одержанні задоволення за рахунок заставленого майна. Відповідно до ч. 2 ст. 589 ЦК за рахунок заставленого майна заставодержатель має право задовольнити в повному обсязі свою вимогу, що визначена на момент фактичного задоволення, включаючи сплату процентів, неустойки, відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, необхідних витрат на утримання заставленого майна, а також витрат, понесених у зв'язку з пред'явленням вимоги. Як бачимо, законодавець не виділяє окремо суму основного боргу як таку, що має бути сплачена кредитором, але ні у кого не викликає й сумніву, що за рахунок заставленого майна, задовольняючи свою вимогу у повному розмірі, кредитор як заставодержатель має право на стягнення основної суми боргу.

На нашу думку, як застава, так і порука, встановлені з метою забезпечення виконання основного зобов'язання боржником, не передбачають обов'язок забезпечувального боржника (поручителя чи заставодавця) виконувати обов'язок за основного боржника в натурі. Їх сутність полягає у задоволенні майнових інтересів кредитора на випадок порушення зобов'язання шляхом сплати останньому у грошовій формі невикон-

наного основним боржником (при заставі — за рахунок заставленого майна, при поручці — за рахунок поручителя).

При цьому слід сказати, що право заставодавця-майнового поручителя виконати обов'язок за боржника (щоб відвернути звернення стягнення на своє майно) передбачене законом, а саме ч. 3 ст. 528 ЦК. Поручитель же може здійснити таке виконання лише за згодою боржника. На нашу думку, тільки у такому випадку йтиметься про виконання боржником за забезпечувальним зобов'язанням обов'язку боржника за основним зобов'язанням у натурі. У зв'язку з цим О. Кот пише, що «оскільки за договором поруки поручитель зобов'язаний нести відповідальність за боржника і саме це складає його основний обов'язок, то, відповідно, кредитор має право тільки притягти поручителя до відповідальності замість боржника. Що ж до реального виконання зобов'язання, то слід зазначити, що обов'язок надання такого виконання не впливає з договору поруки, це лише право поручителя, яким він може скористатися»¹.

Таким чином, виконати зобов'язання за основного боржника в натурі — це право забезпечувального боржника, яким він може скористатися. Обов'язок же його за забезпечувальним зобов'язанням полягає у наданні кредитору того, що останній мав би отримати від основного боржника у зв'язку з порушенням зобов'язання останнім.

З огляду на наведене стає зрозумілим, чому незважаючи на відсутність обмежень щодо правової природи зобов'язань, виконання яких забезпечується певним видом забезпечення виконання зобов'язань, найчастіше сторони забезпечують виконання грошових зобов'язань.

При застосуванні певних видів забезпечення виконання зобов'язань з метою забезпечення негрошових зобов'язань, на нашу думку, відшкодування збитків та сплата неустойки дійсно дають можливість задовольнити матеріальні інтереси кредитора у зв'язку з порушенням зобов'язання. Вимагати ж від поручителя того, що зобов'язувався зробити боржник (наприклад виконати певну роботу чи надати певну послугу), навряд чи в інтересах кредитора, враховуючи професійний досвід, кваліфікацію та можливість поручителя надати таке виконання за іншу особу.

Б. М. Гонгалю теж доходить висновку, що поручитель має сплатити кредитору грошову суму у розмірі основного зобов'язання та відшкодувати витрати кредитора, пов'язані з порушенням виконання зобов'язання боржником. Так, він зазначає: «Правда, крім суми, що відповідає спла-

¹ Кот О. О. Перехід прав кредиторів: Історія. Теорія. Законодавство. — К., 2002. — С. 130.

ченій кредитору, поручитель вправі вимагати від боржника сплати процентів та відшкодування інших збитків, понесених у зв'язку з відповідальністю за боржника»¹.

Тлумачення такого поняття, як «відповідальність поручителя», пов'язане не лише з обсягом обов'язків останнього у зв'язку з порушенням боржником основного зобов'язання. «Відповідальність поручителя» стосується і порушення договору поруки самим поручителем. З огляду на це необхідно визначити, чи несе поручитель за договором поруки самостійну відповідальність за порушення ним договору поруки, наприклад, за прострочення виплати грошових сум кредитору.

Перш за все слід сказати, що на практиці усталеного підходу до вирішення цього питання немає. Суди в деяких випадках виходять з того, що поручитель самостійно відповідає перед кредитором за неналежне виконання грошового зобов'язання, яке виникло з договору поруки, та покладають на поручителя відповідальність, передбачену ст. 625 ЦК у разі необґрунтованої відмови або прострочення у виплаті грошових сум кредитору. Іноді ж суди виходять з того, що поручитель відповідає за забезпечувальним зобов'язанням так само, як і боржник. Це означає, що він сплачує кредитору суми, передбачені ч. 2 ст. 554 ЦК, за боржника і, відповідно, самостійної відповідальності перед кредитором не несе.

Отже, те що основним обов'язком поручителя є його обов'язок нести відповідальність за боржника у разі порушення останнім основного договору, не повинно приводити нас до висновку про відсутність самостійної відповідальності поручителя за порушення ним договору поруки. Нести відповідальність за боржника — становить зміст обов'язку поручителя, і у разі його порушення, безумовно, має настати відповідальність. На нашу думку, відповідальність поручителя за порушення ним свого обов'язку — це відповідальність за порушення грошового зобов'язання, передбачена ст. 625 ЦК. Відповідно до положень ст. 555 ЦК після спливу розумного строку після отримання письмової вимоги кредитора поручитель є боржником, який прострочив грошове зобов'язання, і тому, крім боргу, який визначається за правилами, передбаченими ст. 554 ЦК, кредитор вправі вимагати від нього сплати трьох процентів річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів сторони не встановили за договором поруки (ст. 625 ЦК).

Таким чином, враховуючи те, що у загальноприйнятій термінології щодо відносин за договором поруки застосовується термін «відповідаль-

¹ Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств. – С. 94.

ність поручителя», слід мати на увазі її умовний характер, оскільки навряд чи доцільно сьогодні ставити питання про докорінну зміну норм про поруку. При цьому необхідно розрізняти як власне відповідальність поручителя за порушення ним договору поруки, так і відповідальність поручителя як його обов'язок за договором поруки. Щодо останньої, то при вирішенні конкретних проблем слід абстрагуватися від традиції і сприймати зобов'язання поручителя таким, яким воно є по суті. У зв'язку з цим, на нашу думку, боржник не зобов'язаний компенсувати поручителю суми, сплачені ним кредитором в зв'язку із власним простроченням відповідно до ст. 625 ЦК, оскільки поручитель відповідає за неналежне виконання свого обов'язку.

З огляду на полеміку, яка розгорнулася щодо правової природи обов'язку поручителя, необхідно наголосити на новому підході українського законодавця, якому в науковій літературі ще не приділено належної уваги. Новий підхід полягає у тому, що ст. 554 ЦК, на відміну від ст. 192 ЦК УРСР та ст. 363 ЦК РФ, уже не має назву «Відповідальність поручителя». Стаття 554 ЦК зазнала змін як щодо назви — «Правові наслідки порушення зобов'язання, забезпеченого порукою», так і щодо суті обов'язку поручителя за договором поруки. Так, згідно з ч. 2 ст. 554 ЦК поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки.

На нашу думку, сучасна редакція ч. 2 ст. 554 ЦК дає підстави зробити висновок, що договором поруки можуть забезпечуватися лише грошові зобов'язання, оскільки поручитель у разі порушення боржником зобов'язання має сплатити «основний борг» (що не може бути відповідальністю, а лише обов'язком за грошовим зобов'язанням), проценти, неустойку, відшкодувати збитки в зв'язку з порушенням боржником грошового зобов'язання. Безперечно, йдеться про обов'язок поручителя виконати грошове зобов'язання за боржника та нести відповідальність за його порушення останнім. Щодо вказівки законодавця на сплату процентів, то відповідно, якщо за основним зобов'язанням передбачений обов'язок сплатити проценти за користування грошовими коштами (наприклад, за договором позики), то поручитель зобов'язаний їх сплачувати кредитором на тих же умовах і в тому ж розмірі, що і боржник. Якщо із закону або договору впливає обов'язок боржника сплачувати проценти за прострочення виконання грошового зобов'язання (ст. 625 ЦК),

то поручитель зобов'язаний їх сплачувати кредитору у тому ж порядку та розмірі, у якому вони мали бути сплачені боржником.

За загальним правилом обов'язок поручителя щодо сплати процентів припиняється після виконання ним обов'язків перед кредитором, тобто у разі фактичного погашення боргу.

Таким чином, обсяг зобов'язань поручителя має визначитися виходячи із змісту основного зобов'язання і з урахуванням наслідків його порушення.

Включення законодавцем до ч. 2 ст. 554 ЦК обов'язку зі сплати основного боргу, крім процентів, неустойки, відшкодування збитків, свідчить на користь того, що український законодавець не зводить обов'язок поручителя лише до несення відповідальності за боржника у зв'язку з порушенням основного зобов'язання, а й указує на обов'язок поручителя виконати за боржника обов'язок останнього, що дає змогу поставити крапку у спорах щодо визначення правової природи обов'язку поручителя.

Отже, підсумовуючи, необхідно сказати, що відповідно до чинного законодавства України зміст обов'язку поручителя за договором поруки складає його обов'язок виконати грошове зобов'язання у разі його порушення боржником (сплата суми основного боргу та процентів за користування, якщо вони були передбачені основним договором) та надати кредитору те, що він має отримати у зв'язку з порушенням основного зобов'язання (проценти, викликані простроченням, неустойку, якщо вона була встановлена, та відшкодувати збитки, якщо їх зазнав кредитор у зв'язку з порушенням зобов'язання). Що ж до кола зобов'язань, які можуть бути забезпечені порукою, то сьгодні чинне законодавство України визначає їх як зобов'язання грошові.